

**Марыя
МАЦЮШЭЎСКАЯ**

ПРАБЛЕМА НАВУКОВАГА ГІСТАРЫЧНАГА РАЗУМЕННЯ

Адметнай рысай сучаснай навукі, у тым ліку і гістарычнай, з'яўляецца імкненне да вывучэння "чалавекаразмерных" аб'ектаў, да змен ва ўсёй яе структуры. Праяўляецца тэндэнцыя да выдзялення антрапалогіі ў самастойную сістэму навук аб чалавеку, набываюць іншае напаўненне анталогічная і гнэсеалогічная навуковыя матрыцы, знікае былое супрацьстаянне паміж прыродазнаўцамі і гуманітарыямі. На першы план у тэарэтычным пазнанні выходзіць праблема разумення — разумення як быцця чалавека ў сусвеце і сусвету ў чалавеку, разумення як працэсу вывучэння¹.

Сваё канкрэтнае ўвасабленне адзначаныя змены знаходзяць перш за ўсё ў групе вертыкальных сувязей "суб'ект—аб'ект". Тут навуковае разу-

МАЦЮШЭЎСКАЯ Марыя Іосіфаўна — аспірантка кафедры расійскай і славянскай гісторыі БДУ.

Нарадзілася ў 1970 г. у Оршы.

Скончыла гістарычны факультэт

Магілёўскага дзяржаўнага педагагічнага інстытута імя А.Куляшова (1992 г.).

У 1992–1993 гг. працавала асістэнтам на кафедры расійскай і савецкай гісторыі гэтага ж інстытута.

менне аб'екта садзейнічае ўдакладненню агульнанавуковых прынцыпаў даследавання, якія склаліся раней: прынцыпаў несупярэчлівасці ў пабудове тэорыі, эмпірычнай праверкі сапраўднасці навуковых высноў і г.д. Яны выступаюць сёння як прынцыпы інтэрпрэтацыі — сэнсаўкладання. У прыродазнаўчых навукх гэта праяўляецца ў цікавасці вучоных да праблем перадрозумнення і каштоўнаснай абумоўленасці выбару тэматыкі даследавання, у выкарыстанні імі, разам з навуковымі паняццямі, мадэльных метафар пры вывучэнні прыродных з'яў, у гуманітарных — у новай характарыстыцы самога аб'екта (чалавека) і метадаў яго пазнання.

“Аб'ект” большасцю вучоных-гуманітарыяў вызначаецца як тэкст — апрадмечаная ў знешняй сімвальнай (знакавай) форме мова. У гістарычнай навуцы пад тэкстам разумеюць сукупнасць гістарычных крыніц. Вывучэнне тэксту накіравана на спасціжэнне скрытага ў ім сэнсавага зместу, г. зн. накіравана на ўзнаўленне і аб'ектыўны аналіз сэнсу, укладзенага ў тэкст яго аўтарам. Ход даследавання падпарадкаваны схеме “суб'ект—суб'ект” і асновай яго з'яўляецца дыялог: актыўны аналіз тэксту, які патрабуе ад вучонага абдумвання пытанняў да вывучаемага аўтара, умення пачуць яго адказы. Уменне гэта прадугледжвае перш за ўсё глыбокую аналітычную работу па знаходжанні і расшыфраванні скрытых у тэксце глыбінных сэнсавых значэнняў. Праводзіцца гэта работа пры дапамозе спецыяльных метадаў, якія даюць вучонаму магчымасць выхаду з дыялога, адначасова застаючыся ўнутры яго. Паводле М.Бахціна, такая пазіцыя называецца “вненаходимость” і вырашаецца шляхам аднясення тэксту ў кантэкст з трохмернай структурай: кантэкст падзеі, якая апісваецца ў тэксце, кантэкст аўтара тэксту і кантэкст даследчыка². Дадзены варыянт вырашэння праблемы прапануецца філолагам і арыентаваны на аналіз пісьмовых тэкстаў. Але падобная пазнавальная аперацыя выкарыстоўваецца і ў іншых навукх. У сацыялогіі ёй адпавядае прыём уключанага назірання, у мастацтвазнаўстве — прыём “очуждения” (Б.Брэхт), “остранения” (В.Шклоўскі)³.

У гістарычнай навуцы рэалізацыя пазіцыі “вненаходимости” мае свае асаблівасці. Яны абумоўлены якаснай спецыфікай вывучаемага гісторыяй аб'екта, які быў укаранёны ў мінулым. Гэта выклікае неабходнасць яго рэканструкцыі, прычым рэканструкцыі як аналізуемага тэксту (сукупнасці гістарычных крыніц), так і кантэксту гістарычнага мінулага.

Адрозніваецца ад іншых гуманітарных навук і мэта гістарычнага даследавання. Гісторыкі імкнуцца да пазнання менавіта кантэксту, а не асобнай гістарычнай крыніцы, ставяць перад са-

бой задачу стварэння мадэлі вывучаемага мінулага⁴. Таму прыёмы, якія выкарыстоўваюцца імі, носяць комплексны характар. Яны складаюцца з перадрозумення (рэфлексіі) вывучаемай гістарычнай рэальнасці і метадаў па яе непасрэднай рэканструкцыі. Перадрозуменне ўключае ў сябе, паводле тэрміналогіі А.Гурэвіча⁵, усведамленне “ядра” гістарычнай рэальнасці: яе паводовы, законаў развіцця, прычынна-выніковых сувязей, суадносін агульнага і індывідуальнага ў гістарычным працэсе і г. д. Сутнасць гэтага “ядра” застаецца для гісторыкаў пакуль што прадметам дыскусій і не вылучаецца як галоўная праблема.

Першачарговая ўвага ўдзяляецца праблеме метаду рэканструкцыі, якая атаясамліваецца вучонымі з праблемай гістарычнага факта і метадаў работы з ім. Яна не менш дыскусійная і мае ў сучаснай навуцы толькі контуры свайго рашэння.

Гісторыкамі апісана прырода гістарычнага факта. Ён — аснова навуковых гістарычных ведаў — разумеецца і як іх увасабленне, як высвечаная знутры навуковай тэорыі канцэптуалізаваная канструкцыя. Устаноўлена тэхніка яго фіксацыі ў крыніцах. Да яе адносяцца фармулёўка праблемы даследавання, састаўленне праграмы, крытыка крыніц і дыялагічны метады работы з імі. Апошні, у сваю чаргу, прадугледжвае працэдуру ўзнаўлення заключанага ў крыніцы сэнсу (ўзнаўлення таго, што самі людзі думалі пра сябе) і яго рэканструкцыі (рэканструкцыі несвядомага, менталітэту).

Вызначаны таксама і асноўныя прыёмы вывучэння фактаў. Яны грунуюцца на міждысцыплінарных даследаваннях і ўключаюць у сябе параўнальна-гістарычны, генетычны, статыстычны (у тым ліку камп’ютэрнае мадэліраванне) метады, структурна-функцыянальны аналіз і г.д. Разам з тым сутнасць гэтых метадаў, паслядоўнасць і спецыфіка іх выкарыстання, асабліва механізм стварэння артэфактаў (штучных фактаў), да якіх належаць гістарычныя тыпы, перыядызацыя і, нарэшце, сама мадэль гістарычнай рэальнасці, яшчэ толькі высвятляюцца.

Цяжкасці ў метадалагічным рашэнні выклікае ў гісторыкаў і праблема выніку даследавання, ці рэпрэзентацыі рэканструяванай мадэлі мінулага. Вучоныя адзначаюць неабходнасць вобразнай рэканструкцыі, дасягнення “эфекту прысутнасці” ў мінулым. У сувязі з гэтым уздымаюцца пытанні аб ролі мовы ў фарміраванні мадэлі гістарычнай рэальнасці, аб прыродзе тэрмінаў гістарычнай навукі, але ўсе яны застаюцца сёння пакуль што дыскусійнымі.

Рэпрэзентацыя вынікаў даследаванняў з’яўляецца праблемай для ўсіх навук, аб’ект якіх не мае статуса пачуццёвай нагляднасці

(квантавай механікі, сацыяльных навук), а таму і вырашаецца яна агульнымі намаганнямі. У сацыяльных і гуманітарных навукх акцэнт пры разглядзе праблемы зроблены на аналізе ўзаемадзеяння візуальнага мыслення з канцэптуальным. Вылучаны тэзіс: паняцці, абстракцыі — гэта толькі ядро тэорыі, і яно павінна “абрасці” наглядна-вобразным матэрыялам⁶. Апісваюцца таксама асноўныя аперацыі візуальнага мыслення, абмяркоўваюцца пытанні аб магчымасці выкарыстання мастацкага вобраза ў навуковым гуманітарным пазнанні, аб ролі ў ім патэнцыяльнага слова (інтанацыі), жэста і іншых састаўляючых вербальнай камунікацыі. Усе гэтыя метадалагічныя пошукі прызначаны забяспечыць вынік даследаванняў — навуковае разуменне вывучаемага аб’екта, спасціжэнне яго сэнсу.

Навуковы сэнс атрымлівае сэння ў гуманітарыяў наступныя характарыстыкі: незавершанасць (неабходнасць увесь час навава інтэрпрэтаваць тэксты ва ўмовах зменлівага кантэксту культуры), поліфанічнасць (магчымасць рознага іх прачытання і тлумачэння), полісемічнасць (яна забяспечвае мноства апісанняў аднаго і таго ж факта), эмацыянальная і каштоўнасая нагруканасць.

Паказальна, што з усіх адзначаных характарыстык асабліва ўвага ўдзяляецца фактару каштоўнаснай нагруканасці выніку даследаванняў. Першыноство ў дадзеным выпадку належыць гістарычнай навуцы. Менавіта ў ёй з найбольшай вастрынёй пастаўлены пытанні аб узаемаадносінах навуковых ведаў (ісціны) і палітыкі (выгады), аб залежнасці праблем, якія хвалююць вучоных, ад сацыяльнага заказу грамадства. Аднак усведамленне грамадзянскай значнасці тэарэтычных даследаванняў уласціва сэння не адным гісторыкам. Яно вызначае ўсю сучасную навуку, што праяўляецца ў яе імкненні асэнсаваць сябе як частку культуры.

Асэнсаванне гэтага, як і аналіз вертыкальных сувязей “суб’ект—аб’ект”, спалучаецца з жаданнем зразумець месца навукі ў свеце, прыроду навукі, яе гарызантальныя сувязі. Узмацніліся імкненні зразумець саму гісторыю навукі. Прычынай таму з’яўляецца змена поглядаў вучоных на дынаміку яе развіцця. Да гісторыі навукі пачынаюць звяртацца як да аднаго з найважнейшых сродкаў асэнсавання і вырашэння сучасных праблем.

Падобная тэндэнцыя ахоплівае і гістарычную навуку. Павялічваецца колькасць гістарыяграфічных прац, якія фіксуюць як яе здабыткі, так і страты. Да іх належыць, у прыватнасці, манаграфія А. Гурзвіча “Исторический синтез и школа “Анналов”. У ёй робіцца спроба аналізу метадалогіі сучасных прадстаўнікоў гэтай школы ў параўнанні з метадалагічнымі поглядамі яе ства-

ральнікаў — Л.Феўра і М.Блока. Аднак пры ўсёй значнасці зробленага гістарыяграфія яшчэ далёка не вычарпала свой патэнцыял. Велізарныя навуковыя пласты застаюцца пакуль што не паднятымі ёю.

Адзін з іх — расійская дарэвалюцыйная гістарычная навука. Аб тым, наколькі значным з'яўляецца наша няведанне яе, сведчыць прыклад з творамі В.Ключэўскага. Гэты гісторык у 1912 г. быў абвешчаны калегамі заснавальнікам першай сапраўды навуковай гістарычнай школы ў Расіі⁷. Пасля ж Кастрычніцкай рэвалюцыі 1917 г. за ім трывала замацавалася характарыстыка — пазітывіст. Некаторымі даследчыкамі ацэнка змякчалася, але ў цэлым гэты стэрэатып умацаваўся ў навуцы, трапіў ва ўсе савецкія манаграфіі гістарыяграфічнага характару і працягвае панаваць сёння.

На самай жа справе гэта не адпавядае ісціне. Звернемся да гістарыяграфічнага аналізу твораў В.Ключэўскага і сцісла разгледзім вузлавую для гістарычнай навукі праблему — праблему гістарычнага факта, зробім спробу супаставіць метадалагічныя падыходы да яе гэтага гісторыка і гісторыкаў-позітывістаў.

Гістарычны факт у сучаснай В.Ключэўскаму пазітывісцкай гістарыяграфіі трактаваўся як элементарная (г.зн. непадзельная), адасобленая ад іншых фактаў, нязменная па свайму зместу падзея, якая фіксуецца ў дакументах. Вытрымаўшы праверку на аўтэнтычнасць, яна, паводле меркаванняў гісторыкаў-позітывістаў, адлюстроўвала фрагмент самой гістарычнай рэчаіснасці і, пры ўмове максімальнага выключэння асобы гісторыка з даследавання, была гатова да пераносу ў гістарычную працу⁸.

Іншы погляд на праблему раскрываюць творы В.Ключэўскага. "Гістарычныя факты, па сутнасці сваёй высновы, абагульненні асобных з'яў, падобных па характару; яны тое ж — што паняцці ў лагічнай сферы..."⁹. Гэтыя паняцці, лічыць В.Ключэўскі, не здабываюцца механічна з крытычна прааналізаванай крыніцы. Яны канструююцца гісторыкам; і пачынаецца такая работа не з пазітывісцкіх пытанняў "што" і "як", а з пастаноўкі праблемы — "чаму"¹⁰. Праблемнасць даследавання, паводле В.Ключэўскага, у адрозненне ад пазітывісцкай пасіўнай сузіральнасці, прадугледжвае актыўнасць гісторыка ў адносінах да вывучаемага матэрыялу. Вучоны, паводле ўспамінаў яго вучня, вядомага гісторыка і палітыка П.Мілюкова, быў упэўнены: крыніцу "...трэба ўмець запытаць, каб яна давала адказы, і гэтыя адказы трэба ўмець прадвызначыць, каб мець магчымасць праверыць даследаваннем..."¹¹.

Дадзеныя пытанні, як вынікае з разважанняў В.Ключэўскага,

павінны быць нацэлены на высвятленне таго, што думалі аб вывучаемых гісторыкам з'явах самі людзі, якія перажылі іх¹². Аднак ён не раз падкрэсліваў: "Трыумф гістарычнай крытыкі — з таго, аб чым гавораць людзі вядомага часу, падслухаць тое, аб чым яны змаўчалі..."¹³

Рэалізацыя падобнай даследчыцкай пазіцыі, на яго погляд, патрабуе прыцягнення шырокага кола гістарычных крыніц. Сучаснасць, літаратурная форма тэксту, слова, абрад, звычай і нават друкарскі шрыфт разам з кроем адзення — усё гэта, паводле В.Ключэўскага, з'яўляецца сведчаннем аб мінулым жыцці, гістарычнымі крыніцамі. На іх аснове ён і аднаўляе гістарычны факт.

Гэты факт вучоны не лічыць непадзельным атамам гістарычнай рэальнасці. Наадварот, на яго думку, ён складаны, састаўны, структурыраваны. Такімі паўстаюць у творах В.Ключэўскага факт-падзея — нейкі заканамерны ўсплёск у агульнай плыні прычын і вынікаў, і ў той жа час — выпадковасць, якой магло б і не быць у яе зафіксаванай гісторыяй форме¹⁴, факты-працэсы (паводле яго вызначэння, пануючыя факты, з якіх адзін — палітычны, другі — эканамічны) і факты-ідэі¹⁵. Насуперак пазітывістам гісторык не сцвярджае іх адасобленасці. Разуменне гістарычнага мінулага, на яго думку, магчыма толькі пры ўмове стварэння схемы гістарычнага працэсу. "... Гістарычная схема, або формула, якая адлюстроўвае вядомы працэс, — піша ён, — неабходна, каб зразумець сэнс гэтага працэсу, знайсці яго прычыны і ўказаць вынікі..."¹⁶ Яна ж, як сведчаць яго творы, патрэбна і для ацэнкі мінулага. В.Ключэўскі адстойвае патрабаванне аб'ектыўнасці пры аналізе гістарычнага працэсу і абвяшчае сябе яго назіральнікам; але разам з тым ён адзначае марнасць імкнення да абсалютнага выключэння поглядаў даследчыка з навуковага вывучэння¹⁷.

Такім чынам, у сваіх разважаннях па праблеме гістарычнага факта В. Ключэўскі паказвае сябе зусім не як пазітывіст. Кожны пункт яго метадалагічнай канцэпцыі разыходзіцца з пазітывісцкай дактрынай. Больш таго, з вышыні пражытага навукай стагоддзя мы маем магчымасць з упэўненасцю сказаць: канцэпцыя В.Ключэўскага прадугадвае галоўныя дасягненні сучаснай навуковай парадыгмы. Аб гэтым сведчаць высновы вучонага аб неабходнасці правядзення праблемнага дыялагічнага даследавання, заснаванага на перадрозуменні (перадвызначэнні адказаў крыніцы) і імкненні рэканструяваць "тое, аб чым крыніцы змаўчалі", і яго арыентацыя на стварэнне схемы-мадэлі гістарычнага працэсу як мэты даследавання, і дадзеная ім характарыстыка вынікаў ра-

боты. На гэта ўказваюць і многія іншыя палажэнні метадалогіі вучонага. Да іх належаць яго тэарэтычныя і эмпірычныя апісанні аб'екта — чалавечага грамадства, прапанаваныя ім канкрэтныя метады па яго рэканструкцыі і г.д. Аднак, на жаль, па прычыне стэрэатыпа, які ўмацаваўся, усе яны так і застаюцца незапатрабаванымі сучаснай навукай.

Тое ж тычыцца і выкарыстання навуковай спадчыны школы В.Ключэўскага. Стэрэатып ацэнак творчасці яе кіраўніка накладвае адбітак на асэнсаванне яе метадалагічнага вопыту. Гістарычная навука сёння амаль што не мае гістарыяграфічных прац, прысвечаных гэтай школе. Выключэннем з'яўляецца толькі манаграфія У.Пашуты, дзе аўтар разглядае навуковае жыццё рускіх гісторыкаў-эмігрантаў у Еўропе. Ён прыходзіць да высновы: падмурак замежнай рускай гістарыяграфіі заклала менавіта маскоўская школа гісторыкаў¹⁸. У сучаснай гістарыяграфіі працягвае панаваць думка, якую выказалі савецкія вучоныя (у прыватнасці, М. Нечкіна)¹⁹, што аб школе В.Ключэўскага можна гаварыць толькі ўмоўна.

Такое меркаванне абгрунтоўваецца поглядамі на навуковую школу як на творчы калектыў, які групуецца вакол аўтарытэтнага лідэра, мае адзіную метадалагічную аснову і працуе ў адзіным даследчыцкім накірунку. Паслядоўнікі В.Ключэўскага, тыя з іх, хто належаў да яго бліжэйшых вучняў і абараніў пад яго кіраўніцтвам дысертацыі (М.Багаслоўскі, Ю.Гацье, А.Кізеветтэр, М.Любаўскі, П.Мілюкоў, М.Ражкоў), і тыя, хто скончыў гістарычны факультэт Маскоўскага універсітэта і потым называў сябе вучнем В.Ключэўскага (С.Бахрушын, С.Весьялоўскі, У.Пічэта, М.Пакроўскі і інш.), такім патрабаваннем не адпавядалі. Таму вучоныя і прытрымліваюцца высновы аб тым, што маскоўскай гістарычнай школы не было.

Аднак у сучасным навуказнаўстве погляды на сутнасць навуковай школы мяняюцца. Вучоныя вызначаюць школу як трохаспектны феномен, які складаецца на аснове агульнай інтэлектуальнай пазіцыі (выбару агульнага напрамку даследаванняў, уласнай канцэпцыі і інш.), адзінага працэсу абучэння творчасці і наяўнасці міжіндыўдуальных зносін, скарбонкі нефармалізаваных ведаў. Вучоныя адзначаюць таксама, што ў навуцы ніколі не бывае школ, падобных адна на адну. Кожная з іх абавязкова адрозніваецца якасцямі, уласцівымі толькі ёй, а таму патрабуе асабістых падыходаў да яе вывучэння²⁰.

З прыняццем такога пункту гледжання аналіз гістарыяграфічных сведчанняў аб школе В.Ключэўскага паказвае, што маскоўская гістарычная школа існавала. На гэты факт указваюць

выбар вучонымі школы адзінай, сацыяльна-эканамічнай тэматыкі даследаванняў, іх узаемадзеянне пры правядзенні навуковых пошукаў (у творах В.Ключэўскага, напрыклад, шмат спасылак на працы сваіх вучняў); заняткі па крыніцазнаўству, якія праводзіліся В.Ключэўскім на яго кватэры, актыўныя кантакты гісторыкаў і г. д.

Разам з тым гістарыяграфія мае доказы, што школа В.Ключэўскага ўяўляла сабой самастойную навуковую з'яву, вывучэнне якой сёння можа стаць карысным. Так, у адносінах да гісторыі Беларусі даследаванне маскоўскай школы неабходна, каб зразу мець метадалогію асобных яе прадстаўнікоў, якія займаліся гэтай праблемай, напрыклад, М.Любаўскага. Вядома, што тэма яго доктарскай дысертацыі гучала як "Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства". Сваёй метадалогіяй яна была падобная на доктарскую дысертацыю В.Ключэўскага ("Боярская Дума Древней Руси").

Аналіз маскоўскай школы патрэбны і дзеля асэнсавання метадалогіі іншых школ Расіі, якія займаліся гісторыяй Беларусі, у прыватнасці, кіеўскай. Гістарыяграфія захавала звесткі аб несупадзенні іх метадалагічных канцэпцый. Паводле ўспамінаў М. Багаслоўскага, ён стаў кіраўніком кафедры рускай гісторыі пасля адстаўкі ў 1911 г. А. Кізеветтэра толькі па той прычыне, што на гэтую пасаду мог быць прызначаны М. Доўнар-Запольскі, выхаванец кіеўскай школы, ці хто-небудзь іншы. М. Багаслоўскі ганарыўся, што такім учынкам ён захаваў у чысціні навуковую традыцыю сваіх папярэднікаў²¹.

Акрамя гэтага, вывучэнне маскоўскай гістарычнай школы здольна паспрыяць вырашэнню больш шырокай праблемы: аб'ектыўнай ацэнцы навуковага патэнцыялу расійскай дарэвалюцыйнай гістарыяграфіі ўвогуле. На гэты конт у сучаснай гістарычнай навуцы ўжо ёсць меркаванне. Амерыканскі даследчык Т.Эманс выказаў думку: "Школа Ключэўскага за адно пакаленне настолькі пашырыла тэматыку гістарычнага даследавання.., што ўсё гэта змяніла аблічча рускай гістарыяграфіі. Некаторыя з прац яго вучняў уражваюць сучаснасцю разумення "падзейнага", апярэдзіўшы амаль на цэлае пакаленне дасягненні школы "Аналаў"²².

Такая выснова, у сваю чаргу, дае падставы сцвярджаць, што сваімі метадалагічнымі адкрыццямі маскоўская школа можа прыцягнуць увагу не толькі гістарыяграфам, але і сучасных метадолагаў. Многія з праблем, якія разглядаюцца, бяруць свой пачатак з эпохі пазітывізму і навуковай рэвалюцыі канца XIX—пачатку

XX стст. (часу існавання школы), а таму аналіз творчай спадчыны маскоўскіх вучоных змога дапамагчы далейшаму развіццю гістарычнай навукі.

Бясспрэчна, гэта дапамога не стане здабыткам нейкага цудадзейнага рэцэпта, чароўнай палачкай, пры ўзмаху якой гісторыкі раптам пазбавяцца хвалюючых пытанняў і спазнаюць страчаную ісціну. За мінулае стагоддзе навука зрабіла вялікі крок наперад у сваім развіцці, і вяртанне назад немагчыма. Але нагадаем словы Б. Шартскага, аднаго з мудрацоў сярэднявечча, што ўсе мы стаім на плячах гігантаў і таму бачым так далёка. Прыклад В. Ключэўскага і яго школы сведчыць менавіта аб гэтым. Ён паказвае таксама, што гіганты мінулага не маўклівыя. Яны могуць гаварыць з намі. Трэба толькі пачуць іх галасы, зрабіць дыялог раўнапраўным. У набыцці такога ўмення — задача і пачэсная місія гісторыкаў на шляху вырашэння праблем навуковага гістарычнага разумення.

¹ Понимание как философско-методологическая проблема // Вопросы философии, 1986, № 8, с. 46.

² М.М. Бахтин как философ. М., 1992, с. 104.

³ Единство научного знания. М., 1988, с. 158.

⁴ Антипов Г. А. Историческое прошлое и пути его познания. Новосибирск, 1987, с. 56.

⁵ Гуревич А. Я. Исторический синтез и школа "Анналов". М., 1993, с. 21.

⁶ Баранов Г. С. Понятие и образ в структуре социальной теории. Томск, 1991, с. 130.

⁷ Ключевский В. О. Характеристики и воспоминания. М., 1912.

⁸ Барг М. А. Категории и методы исторической науки. М., 1984, с. 142.

⁹ Ключевский В. О. Отзывы и ответы. Третий сборник статей. Пг., 1918, с. 127.

¹⁰ Ключевский В. О. Сочинения. Т. 6. М., 1987, с. 80.

¹¹ Милюков П. Н. Воспоминания. М., 1991, с. 77.

¹² Ключевский В. О. Сочинения, т. 7. М., 1989, с. 452.

¹³ Там же, т. 9. М., 1990, с. 393.

¹⁴ Там же, с. 326.

¹⁵ Там же, т. 1. М., 1987, с. 50.

¹⁶ Там же, с. 56.

¹⁷ Там же, т. 9, с. 358.

¹⁸ Пашуто В. Т. Русские историки-эмигранты в Европе. М., 1992.

¹⁹ Нечкина М. В. Василий Осипович Ключевский. М., 1974, с. 376.

²⁰ Школы в науке. М., 1977, с. 87.

²¹ Эммонс Т. Ключевский и его ученики // Вопросы истории, 1990, № 10, с. 50.

²² Там же, с. 57.